

قائانات در گذرگاه تاریخ

فاطمه شیخی*

فاطمه فرخی**

اشاره

شهرستان قائانات از جمله شهرهای خراسان جنوبی بود که شمال آن شهرستانی خوفا و گناباد، غرب با فردوس و جنوب با شهرستان بیرجند و از شرق هم ۱۶۹ کیلومتر با افغانستان مرز مشترک دارد. در نوشتار پیش‌رو سعی شده است تا به سیر تاریخی تحولات قائن در گذر زمان اشاره شود.

موقعیت جغرافیایی شهرستان قائانات

شهرستان قائانات از جمله شهرستانهای خراسان جنوبی بوده که در حد فاصل ۱۵ و ۳۳ تا ۱۲ و ۳۴ عرض شمالی و ۳۸ و ۵۸ تا ۵۶ و ۶۰ طول شرقی واقع شده است. شمال آن شهرستانهای خوفا و گناباد، غرب با فردوس و جنوب با شهرستان بیرجند و از شرق ۱۶۹ کیلومتر با افغانستان مرز مشترک دارد. این شهرستان با ۱۷۸۳۲ کیلومتر مربع یک هفدهم خراسان و یک نوزدهم ایران می‌باشد و با شکل متناسب یک مستطیل است که از برخی استانها مثل قم، گیلان و حتی برخی کشورها مثل قطر، بحرین، لبنان، قبرس، بزرگتر و مساحت تقریبی آن معادل فلسطین و کویت می‌باشد. مرکز این شهرستان شهر قاین که بر روی دشتی به همین نام واقع شده و در مسیر بزرگراه آسیایی مشهد - زاهدان قرار دارد و از سطح دریا ۱۴۴۰ متر بلندی دارد.^۱ قائانات یکی از قطبهای بزرگ کشاورزی استان خراسان است. این شهر از نظر طبیعی دارای دو چهره کاملاً متفاوت است: یکی بخش کوهستانی و دیگری ناحیه کم‌ارتفاع نسبتاً مسطح که

* دانشجوی کارشناسی تاریخ، دانشگاه فردوسی مشهد.

** دانشجوی کارشناسی تاریخ، دانشگاه فردوسی مشهد.

۱ - رضوی، سیدحیدر و دیگران: *هفته‌نامه بین‌المللی فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی جاده ابریشم*، ویژه شهرستان قائانات، ضمیمه شماره ۴۲، (بی‌نا)، مشهد ۱۳۸۰، ص ۷.

ناحیه کوهستانی بخش شمال غربی، جنوب تا جنوب غربی شهرستان را دربر می گیرد و ناحیه دوم در بخش شمال شرقی و شرق شهرستان قرار می گیرد.^۱

این شهرستان را دو رشته کوه مهم در میان گرفته: رشته کوه ارتفاعات غربی با جهت شمالی - جنوبی به نام قهستان که از جنس آهک بوده و مواد اولیه کارخانه سیمان را تأمین می کند و دربر دارنده ی غارهای متعددی از جمله غار معروف خونیک می باشد و از دیگر ارتفاعات آن شاسکوه و آهنگران که در شرق قائنات است و دشتهای حاصلخیز آن، یعنی اسلام آباد، شاهرخت، چشمه بید و اسفدن و نیز دههای پترگان و محمدآباد که از دریاچه های قدیمی اند، اراضی هموار قائنات را دربر گرفته اند.^۲

قهستان [قاین] به معنای کوهستان است و به مناسبت وضع طبیعی آن به این نام موسوم گردیده زیرا برعکس سیستان که در خاور قهستان کنار دلتای هیرمند در یک سرزمین پست قرار دارد، سرزمین قهستان مرتفع و کوهستانی است.^۳

وجود کوهستانهای مرتفع در قاینات باعث مساعد شدن آب و هوا شده است چنان که آب و هوای این مرزوبوم نیمه بیابانی و ملایم می باشد. به طوری که این شهر اغلب ایام سردترین شهر خراسان و گاه سردترین شهر کشور می باشد.

تعداد روزهای یخبندان به بیش از صد روز در سال می رسد، متوسط بارندگی قاینات ۱۷۵ میلی متر در سال است که در طی سالهای مختلف نوسان دارد، بارندگی این شهرستان اغلب در اواخر زمستان و اوایل بهار است.^۴

«قاینات با ۱۲۶۴ رشته قنات، ۳۳۶ حلقه چاه عمیق و نیمه عمیق، ۱۳۴ چشمه، رتبه ی خوبی را از لحاظ منابع آب آشامیدنی در خراسان دارا می باشد.»^۵

۱ - ستاد برگزاری نخستین جشنواره ملی زعفران، (بروشور) *طلای سرخ*، (بی نا)، قاین ۱۳۸۱، ص ۸.

۲ - رضوی، *هفته نامه بین المللی فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی جاده ابریشم*، ص ۷.

۳ - سعیدزاده، محسن، *تاریخ قاین*، (قم، فرانشر، ۱۳۷۱ خورشیدی) چاپ اول، ص ۳۷.

۴ - رضوی، همان، صص ۱۷ و ۷.

۵ - رضوی، همان، ص ۷.

«این شهرستان بر روی کمربند زلزله قرار دارد و تاکنون زلزله‌های مهیبی این شهرستان را تخریب نموده و هزاران نفر در جریان وقوع زلزله جان خود را از دست داده‌اند. در دهه‌های اخیر زلزله‌های سالهای ۱۳۷۴، ۱۳۵۷، ۱۳۷۶ خسارت‌های سنگینی به این شهرستان وارد کرده است.»^۱

عمده‌ی محصولات کشاورزی این شهرستان زعفران؛ زرشک و پسته است که زعفران قاین شهرت جهانی دارد.

فرهنگ

آداب و رسوم: فرهنگ مردم قاین آمیخته‌ای از فرهنگ ملی وطنی و دینی است که ضرب‌المثلها، آداب و رسوم و رفتارهای اجتماعی و... به خوبی مبین آن می‌باشد که تاکنون هویت خود را حفظ کرده و در عین حال مردمی آرام، محتاط، قانع، ساده، خونسرد، دانش‌دوست و بادیانت هستند اگر چه که در نگاه اول مردمی متعصب و خشک به چشم آیند. همین خلق و خوی سبب شده که در طول تاریخ فرهنگشان دور از دستبرد نگهداشته شود.^۲

گویش و زبان

به دلیل کوهستانی بودن، منطقه این سرزمین چندان مورد توجه کشورگشایان نبوده و به این جهت زبان اهالی آن تا حدودی محفوظ مانده چنان که می‌توان در گفتار مردمان واژه‌های فارسی قرنهای چهارم و پنجم را یافت، گویی که سخن بی‌هقی است و بلعمی. بسیاری از حالات گذشتگان را می‌توان از خلال دوییتی‌های محلی که با ناله‌های جانسوز نی هم‌آواز می‌شود در مجالس و دشت و صحرا شنید.^۳

زبان مردم قاین نزدیک و شبیه زبان هراتیان بوده که هویت ملی خود را حفظ نموده است چرا که در برخی از روستاهای قاین لهجه‌هایی وجود دارد که بسیار به زبان پهلوی نزدیک است.^۴

۱- رضوی، همان، ص ۱۷.

۲- سعیدزاده، محسن: همان، ص ۴۷.

۳- رضوی، همان، ص ۸.

۴- سعیدزاده، محسن: همان، ص ۴۵.

دین و مذهب

بسیاری از تاریخ‌نویسان از جمله استخری، ابن حوقل بلخی، ابوالقاسم جیهانی بر شیعه بودن مردم قاین تأکید نموده‌اند و حدود ۹۳/۱۸ درصد مردم این دیار شیعه اثنی عشری و مابقی اهل تسنن و اندکی اسماعیلی مذهب می‌باشند. این شهر به دلیل پای‌بندی به مذهب به دارالمؤمنین مشهور گردیده چرا که یکی از شاخص‌ترین خصیصه‌های مردم آن دیانت و دینداری است. «مرکز قهستان» از ابتدای رواج اسلام مدافع اهل‌بیت (ع) و همگی شیعه بودند.^۱

از سال ۲۹ هجری که عبدالله بن عامر کریز از سرداران عثمان به قاینات آمد مردم مسلمان شدند و از سال ۲۴۸ هجری به مذهب روی آوردند. در زمان سلجوقیان پیروان فرقه اسماعیلیه توسط حسین قاینی و مهدی قاینی که از باطنیان و دوستان حسن صباح بودند قلعه کوه قاین را مانند قلعه الموت تسخیر نمودند. در این زمان تعداد آنها در قهستان ۶۰۰۰۰ نفر بود تا هولاکوخان مغول آمد و بساط این فرقه را درهم پیچید که هم‌اکنون اندکی بیش از آن نمانده است.

جمعیت قاین

جمعیت این شهرستان در سال ۱۳۶۵ با ۱۲۴۵۴۸ نفر، در سال ۱۳۷۰ با ۱۳۹۵۵۶ نفر که نرخ رشدی معادل ۲/۳۰ درصد داشته است. جمعیت این شهرستان در مناطق شهری ۲۳/۴ درصد و در مناطق روستایی ۷۶/۶ درصد می‌باشد. متوسط خانوار شهر قاین ۴/۶ نفر و در سطح شهرستان ۴/۵ می‌باشد و نسبت جمعیت روستایی ۹۶/۹ مرد، در مقابل ۱۰۰ زن است.^۲

تاریخ بنای اولیه قاین (قهستان)

بنای اولیه شهر قاین (= قهستان) را به چندین نفر نسبت داده‌اند: سام‌بن نریمان، لهراسب پدر گشتاسب و... . سام‌بن نریمان (= سام‌بن نریمان نام دو نفر است: ۱- جد رستم که ولایت نیمروز

۱- رضوی، سید حیدر و دیگران: همان، ص ۷.

۲- سعیدزاده، محسن: همان، ص ۴۴.

۳- رضوی، سید حیدر و دیگران: همان، صص ۷ و ۸.

زابلستان و هندوستان را داشت. ۲- نواده‌ی گز گرشاسب. حدود ۳۰ هزار سال پیش (دوران پارینه سنگی میانی)، آثار زندگی غارنشینی که در قهستان در غاری به نام خونیک باقی است آغاز شده و در بسیاری از غارهای شهرستان همچون غار فارسان، تجرگ و بزمرد بقایای زندگی غارنشینی مشهود است.^۱

وجود تپه‌های بسیار باستانی در اطراف شهرستان قاین از دوران پیش از تاریخ تا دوره‌ی اسلامی قدمت طولانی سکونت در این منطقه را اثبات نموده است. دوره‌های تاریخی و حکومت‌های منطقه که در این قسمت از خاک ایران وجود داشته به این قرار می‌باشند: ۱- دوران پیش از تاریخ (پارینه‌سنگی میانه، پارینه‌سنگی جدید، نوسنگی)؛ ۲- دوره تاریخی سلسله ایرانی (هخامنشیان تا ساسانیان)؛ ۳- دوران اسلامی شامل قرن اول هجری قمری (دست‌نشانندگان خلفای اموی) قرن دوم و سوم هجری (دست‌نشانندگان خلفای عباسی)؛ قرن چهارم هجری (دست‌نشانندگان امرای سامانی، غزنوی و سیستانی)؛ قرن پنجم هجری (امرای سیستان)؛ قرن ششم تا هفتم هجری (اسماعیلیه)؛ قرن نهم و دهم (ایلخانان تا گورکانیان)؛ قرن دهم تا دوازده (صفویه، افشاریه)؛ قرن سیزدهم و چهاردهم (قاجاریه)؛ دوران پهلوی و معاصر. به لحاظ تاریخی شهر قاین در گذشته با مناطقی چون تون، باخزر، بیرجند، ترشیز و گناباد تشکیل سرزمینی بزرگ به نام قهستان را می‌داده است.^۲

بنا به روایتی دیگر قاین صدها سال پیش از لهراسب بنا گردیده است که این روایت می‌باشد: فریدون مملکت خود را سه قسمت نمود و به سه فرزند خود داد: ۱- سلم، ۲- تور، ۳- ایرج، که فارس و آذربایجان و خراسان و قهستان را به ایرج داد.^۳

«روایتی دیگر چنین است که: کاین [kayen (شهر)] را کی لهراسب پدر گشتاسب ساخت که این شهر پایتخت قدیم کهستان، کوهستان، قهستان است.»^۴

۱- رجیبی، نجیب‌الله: *قاینات در گذرگاه تاریخ*، (بی‌جا: بی‌نا، ۱۳۸۰ خورشیدی)، صص ۲ - ۱.

۲- رضوی، سید حیدر و دیگران: *همان*، صص ۱۸ - ۱۷.

۳- سعیدزاده، محسن: *همان*، صص ۲۹ و ۲۸.

۴- فره‌وشی، بهرام: *فرهنگ فارسی به پهلوی*، دانشگاه تهران، تهران، چاپ دوم، صص ۳۹۰.

«قاین یکی از ۱۲ پایتخت خراسان آن روزگار [ورود به اسلام] به شمار آمده که با نفوذ فرهنگ تازی در ایران واژه کاین مثل پاره‌ای دیگر از نامها به صورت قاین و قاین تلفظ می‌گردید.»^۱

برخی قاین را با «آرتاگوانا» کاخ سلاطین سابق ایرانی منطبق نموده‌اند به طوری که در زمان حمله‌ی اسکندر به ایران ۱۳ هزار نفر از مدافعین آرتاگوانا از بالای قلعه‌ای بر فراز کوه مرتفعی با سپاه اسکندر جدال نمودند و احتمال می‌رود که این قلعه، همان قلعه حسین قاینی (قلعه کوه) باشد.^۲

این ولایت (قاین) در عهد ساسانی ولایتی آباد، دارای قرای معموره و سرزمین لشکرخیز با مردمانی با استعداد و رزمجو بوده که مذهب رسمی این شهر در دوره‌ی ساسانی زرتشتی بوده و معابد مختلفی داشته که بعد از ورود اسلام به ایران مردم قهستان به دین اسلام گرویدند.^۳ بسیاری از دانشمندان و بازرگانان به هنگام عبور از قهستان شهر قاین را توصیف نموده‌اند از جمله: مارکوپولو، ابن حوقل، حمدالله مستوفی، ناصر خسرو و... مارکوپولو به هنگام عبور از این سرزمین آنرا تونوکاین یعنی تون (فردوس) و قاین نامید.^۴

حمدالله مستوفی در اوایل قرن هشتم، حدود سال ۷۴۰ در کتاب خویش نوشته: قاین از اقلیم چهارم است... شهر بزرگی است و حصاری محکم دارد و چند کاریز آب در اندورن شهر دارد و در زیر زمین چنان که در بیشتر خانه‌ها سردابها ساخته باشند و هوای معتدلی دارد و همه کس را آلات حرب مهیا می‌باشد...^۵

۱- سعیدزاده، محسن: همان، ص ۲۵.

۲- سعیدزاده، محسن: همان، ص ۳۰.

۳- هروی، محسن: تاریخچه مسجد جامع قاین (تحقیق)، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا.

۴- مارکوپولو: سفرنامه، ترجمه حبیب‌الله صحیحی، تهران. نگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰، چاپ yule، جلد اول، صص ۳۵ و ۳۶.

۵- مستوفی، حمدالله: نزهة القلوب، تهران، بی‌نا، ۱۳۵۳، تهران ۱۳۵۳، چاپ قدیم به همت مالک‌الکتاب شیرازی صص ۱۸۵ و ۱۸۴.

همچنین ناصر خسرو در سال ۴۴۴ هجری قمری از قاین بازدید نموده و خاطرات خود را در سفرنامه‌اش یادداشت کرده که بخشی از آن چنین است: «قاین شهری بزرگ و حصین است و گرد شهرستان خندقی دارد و مسجد آدینه به شهرستان اندر است، طاقی عظیم بزرگ است چنان که بزرگتر از آن ندیدم...»^۱

«قائین نیز اسم پسر آدم صفی علیه‌السلام است که به قابیل تقریب شده و برخی گفته‌اند که قابیل و هابیل دو اسم وصفی است بمعنی گاودار و گوسفنددار چو کلمه ئین در فارسی دلالت بر وجدان و دارائی میکند مثل بوستان سروئین و لباس پوستین و طعام شکرین وهاو در زبان قدیم بمعنی گوسفند است و آها و گوسفند کوهی که حالیه نیز آهو گویند بنابراین قائین در اصل گاوئین بوده و زراعت قابیل و شبانی هابیل مؤید این کلام است.»^۲ شهر جدید قاین در زمان شاهرخ میرزا بر روی ویرانه‌های شهر قدیمی و بر فراز تپه‌ی کوتاهی به ارتفاع ۱۴۴۳ متر و عرض جغرافیایی ۳۵۵۳ و طول جغرافیایی ۵۹۱ متر ساخته شده است.^۳

در این شهر بناهای تاریخی بسیاری باقی مانده که عبارتند از: مسجد جامع قاین؛ مسجد جامع افین؛ آرامگاه بوذرجمهر قاینی؛ قلعه حسین قاینی؛ آرامگاه شیخ ابوالمفاخر؛ مرقد امامزاده زیدبن موسی؛ رباط زردان؛ رباط چاهک؛ مسجد جامع خضری؛ منازل قدیمی شهر قاین؛ منزل قدیمی افشاری؛ منزل صبوچی؛ مزار رایک؛ دژ زیرزمینی ینگ؛ غار جوجه؛ غار فاطمه؛ غار پل خیره؛ غار بزمرده؛ غار ملک؛ غار تجرگ؛ درختان کهنسال که معروفترین این آثار مسجد جامع قاین می‌باشد.

مسجد جامع قاین

مسجد جامع قاین از بناهای دوره‌ی اسلامی است که باشکوه و استوار سالیان درازی است که ماوای عابدان و مؤمنان قاین بوده و صفا و صمیمیت آن از رنگ خاکیش آشکار است و روحانیت

۱- قبادیانی، ناصر خسرو، سفرنامه ناصر خسرو، تهران، کاویانی، بی‌تا، صص ۱۴۲، ۱۴۱.

۲- آیتی، حاج شیخ محمدحسین: بهارستان در تاریخ و تراجم رجال قانات و قهستان، تهران، بی‌تا، ۱۳۲۷، صص ۱۴ و ۱۵.

۳- دهخدا، علی‌اکبر: لغتنامه دهخدا، ج ۱۰ [عربستان سعودی - قزل ایرماق]، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳، صص ۱۵۲۶۳.

معنوی آن در آوای ملکوتی اذان آن پیداست. پیری است که تلخی و سردی روزگار را چشیده و هنوز هم پابرجاست. آرام و صبور و جزئی لاینفک از پوست و خون قاینی.^۱

آن چه در مورد مسجد تاریخی قاین در نوشته‌های جغرافیدانان دیده می‌شود هر دو واژه (جامع، جمعه) است و این دو واژه باهم تفاوت دارند مسجد جامع به ام‌المساجد شهر اطلاق می‌گردد و حکم مرکزی برای دیگر مساجد بود ولی مسجد جمعه برای اقامه نماز جمعه بود.^۲

تاریخ بنای اولیه مسجد

در مورد زمان احداث مسجد جامع قاین تاریخ دقیقی در دست نیست و عده‌ای بنای اصلی آن را مربوط به قبل از اسلام می‌دانند که ادعایی در خور تأمل است. در حدود ۴۰ سال پیش گروهی باستان‌شناس ژاپنی هنگام خاک‌برداری از کف شبستان غربی آثار تنورهایی را مشاهده کردند که دلیل بر وجود آتشکده‌ای در این مکان بوده است. اما در قرن پنجم به طور قطع و یقین این مسجد وجود داشته چرا که ناصر خسرو قبادیانی در این قرن در سفری که به قهستان داشته از این مسجد به بزرگی یاد کرده است.^۳

عده‌ای معتقدند این مسجد قبل از اسلام آتشکده بوده و در دوره اسلامی به مسجد تبدیل شده و اگر هم آتشکده نبوده احتمالاً از معابد یهود یا مسیحیان بوده ممکن است این نظر درست باشد زیرا شکل ساختمان بدون مأذنه و گنبد، وجود راهروهای فوقانی و ارتفاع زیاد ایوان آن و غیره با مساجد دیگر تفاوت دارد که سیاحان از این شیوهی معماری در مسجد اظهار شگفتی کردند.^۴

بر طبق کتیبه‌های قدیمی که در بخش فوقانی محراب ضلع جنوب غربی قرار گرفته، نام جمشیدین قارن بر روی آن حک شده که تاریخ آن ۷۹۶ هجری می‌باشد. برخی گفته‌اند این تاریخ، تاریخ احداث مسجد می‌باشد که این نظریه درست نمی‌باشد زیرا با توجه به زلزله‌خیزی قاین در دوره‌های مختلف این مسجد تخریب شده و مجدداً در این تاریخ (۷۹۶) بازسازی شده

۱- هروی، محسن: همان، ص ۲.

۲- سعیدزاده، محسن: همان، ص ۱۵۱.

۳- هروی، محسن: همان، ص ۳.

۴- سعیدزاده، تاریخ قاین، صص ۱۵۲.

است.^۱ حتی گمان می‌رود که این لوحه در نقطه‌ی دیگری از مسجد بوده و به لحاظ آن که در معرض نور آفتاب و باران قرار داشته در مرمت‌های بعدی به آن جا منتقل شده و احتمالاً حدود مرمت به قدری طولانی بوده که گویا این عمارت در سال ۷۹۶ بنیان نهاده شده. امیرجمشیدبن قاینی در این زمان استاندار مازندران و در ساری به سر می‌برد او دستور داد ساختمانی در اطراف ایوان که عبارت است از شبستانها، صحن و رواقهای آن بسازند و در واقع قسمت عمده مسجد را او ساخته است.^۲

نظر سوم این است که شاید این مسجد قصر سلطان بوده که بعدها به مسجد تبدیل شده و این نظریه به این دلیل است که مسجد در دژ شهر است، که سرای سلطان در آن جاست در حالی که مسجد باید در معرض رفت و آمدهای مردم باشد.^۳

وسعت و تشکیلات مسجد

این مسجد دارای مساحتی بالغ بر ۲۳۷۰ متر مربع است که ۶۵ متر طول و ۳۸ متر عرض دارد. نمای آن آجری و بسیار فرح‌انگیز و دارای دو در ورودی شرقی و شمالی و ۱۱ پنجره از نمای خارجی می‌باشد که در اصلی آن درب شرقی می‌باشد که روبه روی ایوان اصلی مسجد می‌باشد. از این در که وارد می‌شویم پلکانی را می‌بینیم که برای رفتن مؤذن به پشت‌بام تعبیه شده که دارای ۱۴ پله می‌باشد. این ایوان در بین دو شبستان شرقی و غربی قرار دارد که دارای ۱۸ متر ارتفاع، ۱۱ متر عرض، ۲۲ متر طول می‌باشد و بیشترین اهمیت مسجد به خاطر همین ایوان است.

این مسجد در قرن ۹ هجری بر شالوده‌ی مسجدی ساخته شده که در سال ۴۴۴ هـ.ق. ناصر خسرو از آن یاد کرده است.^۴

۱- رضوی، سید حیدر: همان، ص ۱۸.

۲- سعیدزاده، محسن: همان، صص ۱۵۳ - ۱۵۴.

۳- سازمان ملی حفاظت آثار باستانی، فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، ردیف ثبتی ۲۹۵، [بی‌نا]، تهران ۱۳۴۵، صص ۵۸ - ۵۷.

۴- هروی، محسن: همان، صص ۱۲ - ۵ - ۴.

شکل اصلی مسجد به صورت مستطیلی می‌باشد که از صحن بزرگی تشکیل شده و دارای ۲۲ رواق است که این رواقها برای بحث طلاب و دانشجویان بوده است. سقف این ایوان دارای ۳ طاق و ۳ گنبد است که گنبد میانی رنگ‌آمیزی و نقاشیهای جالبی دارد.^۱

در گوشه غربی صحن پایانی مسقف جهت دسترسی به آب قنات به دستور صف شکن خان همزمان با حکومت شاه سلیمان صفوی ساخته شده است. عمق این پایاب ۵/۵ متر و دارای ۲۰ پله می‌باشد. این مسجد دارای دو قبله متفاوت است.

در ایوان مسجد در وسط دیوار جنوب ایوان محراب اول که به سمت بیت‌المقدس است و در جنوب غربی آن محراب دوم قرار دارد که رو به کعبه ساخته شده است که برخی گفته‌اند احتمالاً اشتباه در محاسبات اولیه در مورد جهت قبله، علت دو قبله بودن آن می‌باشد.^۲

در بالای این محراب سنگ‌نوشته‌ای به ابعاد (۸۰ × ۴۰) قرار دارد که هر تسفلد در مورد این لوح نوشته است که مسجد جامع قاین کتیبه‌ای از قاضی شمس‌الدین القارنی مورخ ۱۳۶۸ م/۱۷۷۰ م داشته است در بالای ایوان مسجد راهروی باریک یک نفری است که ایوان را دور می‌زند و مرکز آن درست بر بالای محراب اول قرار دارد که ورود به این راهرو از طریق پلکانهایی است که یکی در ابتدای ورود به مسجد از در شمالی است.^۳ به گفته خادم پیر مسجد پلکانی وجود داشته که تا پایین می‌رفته و برای مؤذن ساخته شده و انتهای این راهرو به پایابی ختم می‌شده که به نقل گذشتگان راه مخفی مسجد بر قلعه کوه (قلعه‌حسین قاینی) بوده و در دوره اسماعیلیه مردم برای فرار از دست اوباش و بردن آب و آذوقه به قلعه کوه این راه مخفی را از مسجد تا قلعه کوه کشیده بودند.

از دیگر زیبایی‌های مسجد منبر چوبی نفیس آن است که معروف به منبر امام زمان است و از چوب چنار ساخته شده دارای ۸ پله است که ارتفاع هر پله ۳۵ سانتی‌متر است ارتفاع منبر ۴/۷۵ متر می‌باشد. این منبر در دوره‌ی سلطنت شاه سلیمان صفوی ساخته شده است و بر بدنه چپ آن کتیبه‌ای به خط نسخ کنده کاری شده که سازنده و تاریخ ساخت آن را چنین بیان کرده است:

۱- سعیدزاده، محسن، همان، ص ۱۵۸.

۲- رضوی، سید حیدر و دیگران: همان، ص ۱۸.

۳- هروی، محسن؛ همان، صص ۸ - ۷ - ۶.

«عمل استاد محمد مقیم‌بن استاد حافظ‌بن استاد حسن علی کاخکی فی شهر سنه اثنان و ثمانون بعد الف (۱۰۸۶)».

از دیگر آثار داخل مسجد، ساعت آفتابی می‌باشد که داخل صحن مسجد قرار دارد. این اثر توسط استاد توحیدی به ارتفاع ۱/۸ متر ساخته شده است و اوقات شرعی را از طریق حرکت سایه بر روی صفحه‌ی ملور آن مشخص می‌کند.^۱

اما در ابتدای ورود به ایوان در سمت راست آن سنگی حکاکی شده که ارزش تاریخی دارد ابعاد این لوح ۵۰ × ۱۲۰ است نظیر این لوح سنگ دیگری به ابعاد ۱۰۰ × ۶۰ نصب شده است.^۲

لوحه‌ها و ارقام مسجد

هم‌اکنون در این مسجد ۵ لوحه سنگی وجود دارد که به شرح زیر می‌باشد: ۱- لوحه داخل ایوان سمت چپ بالای محراب گچ‌بری شده کوچک که درست در گوشه‌ی چپ ایوان است متن این لوحه چنین است: «امر هذه العماره قربه الله الفقير الى الله نظام الحق والدین جمشیدبن قارن بن جمشیدبن علی بن اشرف ابن قاضی شمس‌الدین علی‌الکائنی فی شهر سنه ست و تسعین و بسمه»؛

۲- لوحه داخل رواق ۵ (صوفه‌چه) ضلع شمالی که به طرف میدان مرکزی شهر است و تاریخ آن اول رجب سال ۹۲۱ هجری قمری است. برخی از واژه‌ها صدمه دیده و به دقت نمی‌توان متن آن را انتقال داد این لوحه در دوره فرمانروایی امیرسلطان بر قاین و قهستان نوشته شد. او از سوی سلطان اسماعیل صفوی فرمانروای قاین بوده است؛

۳- لوحه رواق شش ضلع شمالی با تاریخ ۱۵۴۶ پیرامون موقوفه‌ی مزرعه جعفرآباد و بهره‌وری از آب آن قنات؛ ۴- لوحه نسبتاً بزرگی که در سمت راست ستون ایوان بزرگ مسجد نصب شده و تاریخ محرم الحرام سال ۱۰۴۶ هجری قمری را دارد. مفاد این لوحه یک دستور حکومتی درباره‌ی مالیاتها می‌باشد که احتمالاً از جایی دیگر به آن جا نقل شده است؛

۱- رضوی، همان، صص ۱۹ - ۱۸ - ۱۷.

۲- هروی، محسن: همان، صص ۱۱ - ۱۰.

هـ لوحه دیگری در موضوع لوح چهارم بر بالای لوحه یاد شده به خط بسیار زیبا و درشتی با این مضمون وجود دارد: «بعد حمدالله تعالی بمولای آیهی وافی هدایه: انما یعمر مساجدالله من امن بالله والیوم الاقر در عمر خلافت اعلیحضرت پادشاه جمجاه ملائک سپاه ظل الله السلطان ابن السلطان الخاقان ابن الخاقان ابوالمظفر ابوالمنصور شاه سلیمان الحسینی خلدالله ملکه و سلطانہ و افاض علی العالمین عدله و احسانه بمیامن توفیقات ربانی نواب مستطاب مستغنی الألقاب صفشکن خان امر نمود به تعمر این بیتالله و بسمی حاجی الحرمین الشریفین حاجی محمدحسین صورت اتمام یافت تحریراً فی تاریخ سنه ... کاتبه محمدصالح».

این ارقام و ابیات نیز در داخل ایوان مسجد دیده می‌شود: یا رفیع الدرجات،

چو ایوان به کیوان برآورد	سر به چشم ملائک شده جلوه‌گر
زعقل خردمند تاریخ سال	بود (متن خیراً) جواب سؤال، «۱۲۶۳»
چو در مقام حقیقت نظر نمود به جانی	خلیل گفت به اسحاق نیست مثل تو بنا.
غرض نقشی است کز ما باز ماند	که هستی را نمی‌بینم بقائی.
مگر صاحب‌دلی روزی برحمت	کند در حق درویشان دعائی.

زیر بیت اول نوشته شده استاد قلندر و بیت دوم تاریخ داشته که محو شده و گویا مربوط به سال ۱۲۶۳ است. استاد قلندر نقاش مسجد بوده است:

روز محشر که جانگداز بودم پرسشش اول از نماز بسود.

«با رقم ذره بی‌مدقار یوسف‌بن دولت یار»

و در جایی نوشته شده کاتب غلامرضای ذاکر.

نظری نمای به تعمیر طاق مسجد قاین که سرکشیده بر افلاک و رفته تا به ثریا

«ندیده دیده‌ی انجم لحصین و روح و صفایش»

و ذیل آن عمل کربلائی اسحاق قاینی سنه ۱۲۶۲ برای عالم اصکان بغیر مسجد اقصی.

و باز رقم: ذره بی‌مقدار محمدحسین ذاکر داخل یک شکل هندسی نقش شده است.

این اشعار و ارقام همه بر سقف ایوان نوشته شده و خطوط به تمام زیبا و رنگین است.

معماری مسجد جامع

سیک معماری این مسجد سیک آذری است که: (۱) بناها با خشت خام و پخته و سنگ لاشه و کلنگی باشتاب و زهره (بدون نما)؛ (۲) آمود و نماسازی الحاقی و روسازی، نمای بیرونی و درونی

بنا را گاهی با پوسته‌ای از آجر یا اندود گچ پوشاندند؛ (۳) کم شدن کاربرد آجر و جانشین شدن سفال نقشین (با نقش برجسته مهری) و کاشی لعابدار؛ (۴) رواج انواع گره‌سازی مانند گره‌سازی آجری و کاشی با معقلی؛ (۵) گل‌انداز در نما و نقشهای آجری؛ (۶) استفاده از کاشی معرق، کاشی هفت رنگ و خشت در بعضی از بناها؛ (۷) استفاده از انواع پوشش‌های طاقی و گنبدی؛ (۸) تنوع زیاد در پلانها و نقشه‌ها؛ (۹) گچبری و اندود گچ و نقاشی روی گچ بروی نمای ساختمان.^۱

ایوان اصلی از شاهکارهای معماری دوره‌ی اسلامی می‌باشد که سقف آن با نقاشیهای بسیار زیبایی نقوش هندسی، شمسه‌ها و گره‌ها و گلچینی‌ها تزیین شده و شکوه و زیبایی خاصی به مسجد بخشیده است. بر روی این نقوش در چند نقطه اشعار و کتیبه‌هایی از دوره‌های مختلف مشهود است.^۲

جرزهای قطور ایوان سنگ‌لاشه و پوشش ایوان آجر است. در پوشش ایوان تکنیکی پیشرفته و علمی اعمال گردیده که پایداری بنا را در منطقه زلزله‌خیز قاین تا به حال تضمین کرده است. معمار خبره‌ی مسجد ابتدا شالوده مستحکم و ریشه‌دار جهت ایوان بنا تدارک دیده و سپس با دقت و چیره‌دستی بار سنگین سقف را قسمت کرده و بر شانه جزرها گذاشته است.

نگارگری و تزیین رویه‌ی دیوارها و سقف ایوان به نوبه‌ی خود نوعی دیگر از به کارگیری علم ریاضی است به طوری که گنبد وسطی مقرنس کاریهای بسیار زیبایی دارد که بر بالای طاقهای آن اشعار سعدی نوشته شده است، در رأس آخرین طاق ایوان در داخل یک ترنج که به شکل مستطیل است نوشته شده «یا رفیع الدرجات» که تاریخ آن مشخص نیست و ایوان غربی و نمازخانه این مسجد در قرن ۱۹ مرمت شده است و به طور کلی بعد از انقلاب اسلامی نیز مرمت‌هایی صورت گرفته است.^۳

طرح این ایوان بی‌شباهت به طرح مسجد قابس در مغرب عربی که توسط فاطمیان در سال ۳۰۸ بنا گردیده نمی‌باشد و طاق آن مسجد چنان که گفته‌اند متأثر از هنر معماری رومیان بوده است که بعد از تخریب قاین که به روایت شیوخ شهر. در دوره‌ی تیموری رخ داده و به کلی از

۱- جعفری، کارشناس میراث فرهنگی قاین - روز شنبه ۱۳۸۲/۸/۸، ساعت ۹ صبح - [مصاحبه].

۲- رضوی، سید حیدر: همان، ص ۱۸.

۳- هروی، محسن: همان، صص ۱۳ - ۷ - ۶ - ۲.

بین رفته تنها جایگاهی که به همان سبک قدیم (رومی) بر جای مانده یا مشابه آن ساخته شده همین مسجد است.^۱

شخصیت بوذرجمهر

ابو منصور قسم‌بن ابراهیم مشهور به بوذرجمهر از شاعران و امیران ادبیات و عارفان و سیاستمداران اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم هجری است که در دربار سبکتکین و سلطان محمود غزنوی می‌زیسته است و به دو زبان فارسی و عربی شعر می‌سروده است.^۲ از وی اشعار و قصیده‌هایی به جا مانده که قصیده‌ی بهاریه او از شهرت خاصی برخوردار است. حکیم نظامی عروضی سمرقندی در کتاب چهار مقاله خود او را در ردیف شاعرانی چون عنصری، فرخی، منوچهری، عسجدی و مسعود سعد سلمان قرار داده است.^۳ او همچنین در فلسفه و حکمت و طب و ریاضیات و سایر فنون معمول دست داشته و یا حداقل بی‌اطلاع نبوده لقب بوذرجمهر شاید قرینه‌ای بر این ادعا باشد. کتب و رسالاتی پیرامون حکمت و تعبیر خواب که هم‌اکنون موجود است از حکیم بوذرجمهر دانسته شده است.^۴

«بوذرجمهر بعد از مرگ سلطان محمود تا زمان فروپاشی حکومت غزنویان در دربار سلطنت محمود غزنوی به سر برد و در اواخر حکومت غزنویان از غزنه که پایتخت بود به قاین آمد و پس از مدتی فوت کرد (سال ۴۲۱ هجری).^۵ «بنای مقبره این حکیم فرزانه در سه کیلومتری جنوب شهر قاین در دامنه‌ی کوهی مرتفع قرار گرفته است».^۶

معماری آرامگاه

به استناد پژوهش‌های انجام شده بنیان اولیه بنا متعلق به دوره سلجوقی است که در دوره‌های تیموری، صفویه و قاجاریه و پهلوی مرمت گردیده و بخش‌های مختلفی به بنا افزود شده است.

۱- سعیدزاده، محسن: همان، صص ۱۶۰ - ۱۵۹.

۲- سعیدزاده، محسن، بزرگان قاین، (بی‌جا، بی‌نا، ۱۳۶۹ خورشیدی)، جلد اول، صص ۷ - ۳.

۳- رضوی، سید حیدر و دیگران: همان، ص ۱۹.

۴- سعیدزاده، محسن: همان، صص ۳۱۳ - ۳۱۲.

۵- رضوی، سید حیدر و دیگران: همان، ص ۱۹.

۶- ستاد برگزاری نخستین جشنواره ملی زعفران [قاین] همان، ص ۲.

بنای مقبره، گنبد دو پوسته با سه صفا در اطراف در سرایشی کوهی که به همین نام نامیده می‌شود احداث گردیده است.^۱

بنای مقبره که از بناهای قرن ۶ و ۷ هجری است که به فرم چلیپایی و با معماری زیبا ساخته شده. بنا دارای سه صفا غیر هم‌سطح است که شامل بخشهای مختلفی نظیر طاق نماها، مقبره، برج، شمع‌خانه، زائرسرا و... می‌باشد.

تزیینات گچ‌کاری زیر گنبد از زیباترین بخشهای اثر می‌باشد که در زیر این گنبد و فضاهای داخلی آن تزیینات گل و بوته، اسلیمی و رسمی بندیهایی ایجاد گردیده که زیبایی بنا را صد چندان کره است.^۲

از مفاد وقفنامه‌ی این مقبره پیداست که در گذشته جمعی از مردم که به طایفه‌ی اباذری شهرت گرفته بودند در آن مکان سکونت می‌نمودند. نکته دیگر این که برخی این مزار را به ابوذر غفاری صحابی رسول خدا(ص) نسبت می‌دهند. ولی این بسیار بعید به نظر می‌رسد که آرامگاه ابوذر غفاری در این مکان باشد چرا که ظریفی گفته است:

این هم ز مقربان باری است لیکن نه اباذر غفاری است.^۳

مصالح اصلی در ساخت این بنا، سنگ، گچ و آجر می‌باشد که به سبک معماری آذری ساخته شده است. درخت بنه که سنال ۷۰۰ ساله‌ای نیز در کنار مقبره وجود دارد که به زیبایی اثر افزوده است. این اثر با ارزش تاریخی طی شماره ۲۷۵۹ در سال ۱۳۷۹ هجری شمسی در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده و هم‌اکنون اقدامات مرمتی توسط اداره میراث فرهنگی قاین و با همکاری اداره‌ی اوقاف و امور خیریه در حال انجام می‌باشد.^۴

اکنون قطعه‌ای از قصیده‌ای که بوذرجمهر در مدح سلطان عین‌الدوله و امین‌المله محمود سبکتکین انارالله برهانه گفته است:

نگار اندر نگار اندر نگار است

«جهان از طلعت سلطان اعظم

۱- ستاد برگزاری نخستین جشنواره ملی زعفران (قاین)، پیشین، ص ۲.

۲- رضوی، سید حیدر: همان، ص ۱۹.

۳- سعیدزاده، محسن، همان، ص ۳۱۴.

۴- رضوی، همان، ص ۱۹.

غبار اندر غبار اندر غبار است
نثار اندر نثار اندر نثار است»^۱

زنل مرکبانش از شرق تا غرب
زلاله کوهسار از گل چمن را

قلعه حسین قاینی (قلعه کوه)

منطقه قاینات یکی از مهمترین مراکز تحت تسلط اسماعیلیان در قرن ششم هجری بوده، لذا تعداد زیادی قلاع و دژهای نظامی توسط فدائیان اسماعیلیه بر فراز ارتفاعات ساخته شده است یکی از مهمترین و عظیم‌ترین این قلعه‌ها، قلعه حسین کرد قاینی معروف به قلعه کوه می‌باشد و در حدود ۴ کیلومتری جنوب شهر قائن و برفراز قلعه‌ای نسبتاً بلند واقع شده است.^۲

قاضی حسینی قاینی که از طرف حسن صباح مأموریت یافته بود تا فرقه اسماعیلیه را در خراسان و قهستان ترویج دهد به قهستان عزیمت نمود. او فرد زبردستی از مردم قاین بود و دعوت وی با استقبال مردم روبرو گشت که این قلعه به دستور او ساخته شده و پس از قلعه شاه دژ بیرجند بزرگترین قلعه شناخته شده در جنوب خراسان می‌باشد. در مورد قدمت این قلعه نظریات متفاوتی وجود دارد.^۳

عده‌ای از صاحب‌نظران از جمله دکتر بلدو ژنرال سرپرسی سایکس انگلیسی این قلعه را همان آرتاگوانا دانسته‌اند که متعلق به دوره هخامنشیان است که در زمان حمله اسکندر مقدونی به ایران ۱۳ هزار جنگجو در آن وجود داشته و در برابر سپاهیان اسکندر مقاومت کردند.^۴ برخی دیگر آن را مربوط به دوره ساسانی می‌دانند چرا که سبک معماری آن شبیه معماری ساسانی است همچنین از نظر دفاعی این قلعه از موقعیت ممتازی برخوردار است و فقط از جهت شرقی و روی ارتفاعات مشرف بر قلعه احتمال تهدید و نفوذ دشمن وجود داشته که در این قسمت قلعه کوچکی برای دیده‌بانی بیشتر ساخته شده است. مشهور است که خواجه نصیرالدین طوسی مدتها در این شهر در دربار بزرگان اسماعیلی زندگی می‌کرده و کتاب اخلاق ناصری به نام ناصرالدین محتشم فرمانروای قهستان را تألیف کرده است.^۵

۱- آیتی، حاج‌شیخ محمد حسین: همان، ص ۱۷۵.

۲- ستاد برگزاری نخستین جشنواره ملی زعفران (قاین)، همان، ص ۵.

۳- رضوی، سید حیدر و دیگران: همان، ص ۹.

۴- ستاد برگزاری نخستین جشنواره ملی زعفران (قاین)، همان، ص ۵.

۵- رضوی، سید حیدر: همان، ص ۲۰.

گفته شده اسماعیلیان از این قلعه تا دژ مرکزی شهر که مسجد جامع در آن واقع بوده یک تونل زیرزمینی داشتند که در مواقع اضطرار از آن استفاده می‌نموده‌اند.^۱

معماری قلعه

نوع معماری و فرم طاقچه‌های به جا مانده و طاقها در این قلعه شبیه معماری ساسانیان است مصالح عمده قلعه سنگ و ساروج است و تمامی دیوارها و بدنه بیرونی حصار و برجها، درزگیری و بندکشی شده، برخی طاقها در دو طبقه ساخته شده و در سقف برخی طاقها مصالح چوب به کار رفته است. معماری قلعه از دو قسمت کاملاً متمایز ساخته شده: یکی سربازان و جنگجویان و دیگر قسمت امیرنشین و فرماندهی.^۲

بزرگان و رجال خطه قاین

قاین دارای بزرگان و رجال فراوانی از وزرای عظام و امراء فخام و علما اعلام و شعرای عالی مقام بوده است که در این جا به معرفی چند تن از آنها می‌پردازیم:

سید ابوالحمد مهدی بن نزار: این شخص از اعظام محدثین عظام و متبحرین علماء والا مقام که در فن تفسیر از ائمه این فن به شمار می‌رود که تفسیر مجمع‌البیان از این شخص می‌باشد.

احمدبن قارن: شیخ‌العجل احمدبن قارن قاینی از بزرگان علمای اسلام و محدثین عظام است که هم عصر حاج میرزا حسین نوری طبرسی می‌باشد.

ابومنصور محمد قاینی: او از حکمای عالی مقام و دانشمندان محقق است که در عصر اعظم‌الحکما المتبحرین حکیم ناصر خسرو علوی بوده.^۳

مولانا قاسم علی قاینی: ریاضیدان، فیلسوف، حکیم و فقیه سده‌ی ۱۱، که خدمات ارزشمندی به اسلام و ایران نمود، او گاهی زبان به نظم می‌گشود و مضامین بسیار پرمحتوا و بالایی را در قالب شعر مطرح می‌نمود.

۱- سعیدزاده، محسن: همان، ص ۱۷۸.

۲- رضوی، سیدحیدر و دیگران: همان، صص ۱۹ - ۲۰.

۳- آیتی، حاج شیخ محمدحسین: همان، ص ۱۷۴ تا ۱۶۷.

هلال قاینی: از شعرای دوران خوارزمشاهیان از حدود (۵۶۸ تا ۶۱۲) و به خواجه هلال شهرت داشته است. تاریخ دقیق زندگی او مشخص نیست.^۱

مولانا عبدالعلی بیرجندی: او در فن ریاضی و هیئت سرآمد حکمای بلند منزلت و در علوم معقول و منقول از اعظم مشاهیر علما رفیع مرتبت است.

مولانا محمدبن حسام: این شاعر بزرگ را صاحب روضه الصفا و صاحب مجالس المؤمنین و دولتشاه سمرقندی به مضامین متقار به مذکور داشته‌اند این حسام با وجود شیوه شاعری مردی اهل فضل و قناعت بوده و از خوسف قهستان به شمار می‌رفته است.^۲

ابوالمفاخر: ابومحمدبن منصور مشهور به ابوالمفاخر از رجال علم و دیانت و سیاست، فقیه، محدث و ریاضیدان قرن ۶ هجری است. او در قاین به قضاوت می‌پرداخت که بر اثر شهرت سلطان بهرام‌شاه در سال ۵۳۷ او را به غزنین فراخواند و به عنوان وزیر خود برگزیده و در ایام کهولت به قاین بازگشت و در همان جا از دنیا رفت و بنای مقبره او از بناهای تاریخی شهر قاین می‌باشد.^۳

شیخ عباسعلی قاینی: کاتب و خوش‌نویس نیمه اول سده ۱۴ از رجال ادب قاین که نمونه‌ای از خط وی به این شرح موجود است: در دانشکده الهیات دانشگاه مشهد، نسخه‌ای از دیوان منشی بمرودی قاینی به شماره ۱۴۸۹۱ به قلم او و به خط نستعلیق وجود دارد.^۴

مولانا شیخی قهستانی: شاعر خوش‌آوازه قهستان در نیمه اول سده نهم است. نسخه‌ای از دیوان شعری با عنوان شیخی در کتابخانه مجلس سنای سابق و شماره ۲ مجلس شورای اسلامی فعلی به شماره ۱۳۸۴/۱۱ موجود است که گمان می‌رود متعلق به شیخی قهستانی باشد.^۵

این شهرستان علاوه بر این بزرگان دارای بقاع متبرکه نیز است که به زیارتگاه معروف‌اند و مشهورترین آن مزار عبدالله بن موسی برادر امام رضا(ع) در کارشک می‌باشد.

۱- سعیدزاده، محسن: همان، ص ۶۵۷ و ۲۹۸.

۲- آبتی، بهارستان در تاریخ رجال قانیات و قهستان، ص ۲۱۸ و ۲۵۱.

۳- رضوی، همان، ص ۲۰.

۴- سعیدزاده، محسن: بزرگان قاین، ص ۲۷۵.

۵- همان، ص ۲۱۴.

کتابنامه

- ۱- آیتی، حاج شیخ محمدحسین: *بهارستان در تاریخ رجال قاینات و قهستان* [بی‌نا]، تهران ۱۳۳۷.
- ۲- دهخدا، علی‌اکبر: *لغت‌نامه دهخدا*، ج ۱۰ [عربستان سعودی - قزل‌ایرماق]، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
- ۳- رجبی، نجیب‌الله: *قاینات در گذرگاه تاریخ*، [بی‌نا]، [بی‌جا]، ۱۳۸۰.
- ۴- رضوی، سیدحیدر و دیگران [گردآورندگان]: *هفته‌نامه بین‌المللی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی جاده ابریشم*، «ویژه‌نامه شهرستان قاینات». ضمیمه شماره ۴۲، (بی‌نا)، مشهد، ۱۳۸۰.
- ۵- سازمان ملی حفاظت آثار باستانی: *فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران*، ردیف ثبتی ۲۹۵، [بی‌نا]، تهران ۱۳۴۵.
- ۶- ستاد برگزاری نخستین جشنواره ملی زعفران، *طلای سرخ* [بروشرا]، [بی‌نا]، قاین ۱۳۸۱.
- ۷- سعیدزاده، محسن: *بزرگان قاین*، ج ۱، [بی‌نا]، [بی‌جا]، ۱۳۶۹.
- ۸- سعیدزاده، محسن: *تاریخ قاین*، ج ۱، چاپ اول، انتشارات فرانشر، قم، ۱۳۷۱.
- ۹- فره‌وشی، بهرام: *فرهنگ فارسی به پهلوی*، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۵۸.
- ۱۰- قبادیانی، ناصر خسرو، *سفرنامه*، کاویانی، تهران: ۱۳۲۷ خورشیدی.
- ۱۱- مارکوپولو: *سفرنامه*، ترجمه حبیب‌الله صحیحی، ج ۱، چاپ yule، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۵۰.
- ۱۲- مستوفی، حمدالله: *نزه‌القلوب*، به اهتمام ملک‌الکتاب شیرازی، تهران: بی‌نا، ۱۳۵۳.
- ۱۳- هروی، محسن: *تاریخچه‌ی مسجد جامع قاین (تحقیق)*، بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا.